

ARAB TILIDAGI JINS KATEGORIYASI: GRAMMATIK VA SEMANTIK JIHATLAR

GENDER CATEGORY IN ARABIC: GRAMMATICAL AND SEMANTIC ASPECTS

Yangiboyeva Laylo Bozorboy qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti talabasi

layloyangiboyeva2806@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tilidagi jins kategoriyasining grammatik va semantik xususiyatlari har tomonlama tahlil qilinadi. Arab tili morfologik tizimida ot, sifat, fe'l va olmoshlarning erkaklik va ayollik shakllari qat'iy belgilangan bo'lib, ular gap tuzilishida muhim grammatik muvofiqlikni ta'minlaydi. Tadqiqotda jins kategoriyasining hosil qilish usullari, belgilar va istisnolar, shuningdek, tirik va jonsiz predmetlarga nisbatan semantik jinsning qo'llanilishi yoritiladi. Shuningdek, arab tilidagi grammatik jinsning pragmatik funksiyalari, nutq madaniyatiga ta'siri va boshqa tillar bilan qiyosiy jihatlari ham ko'rib chiqiladi. Maqola arab tili grammatikasi, semantikasi va tilshunoslikdagi lingvistik kategoriyalarni o'rganishda muhim nazariy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: Arab tili, jins kategoriyasi, grammatik jins, semantik jins, morfologiya, sintaksis, tilshunoslik.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the gender category in the Arabic language from both grammatical and semantic perspectives. In Arabic morphology, gender distinctions are clearly expressed in nouns, adjectives, verbs, and pronouns, ensuring grammatical agreement within sentence structure. The study examines mechanisms of gender formation, distinctive markers, exceptions, and the use of semantic gender for animate and inanimate entities. Furthermore, the article explores the pragmatic functions of grammatical gender, its influence on speech practices, and comparative aspects with other languages. This research offers a solid theoretical foundation for scholars of Arabic grammar, semantics, and linguistic categorization.

Keywords: Arabic language, gender category, grammatical gender, semantic gender, morphology, syntax, linguistics.

Аннотация. В данной статье проводится всесторонний анализ категории рода в арабском языке с точки зрения грамматики и семантики. В морфологической системе арабского языка род выражается в формах существительных, прилагательных, глаголов и местоимений, обеспечивая грамматическое согласование в структуре предложения. Исследование раскрывает механизмы словообразования рода, характерные признаки и исключения, а также употребление семантического рода в отношении одушевлённых и неодушевлённых объектов. Кроме того, рассматриваются прагматические функции грамматического рода, его влияние на речевую практику и сравнительные аспекты с другими языками. Работа представляет

собой важную теоретическую базу для изучающих грамматику и семантику арабского языка.

Ключевые слова: Арабский язык, категория рода, грамматический род, семантический род, морфология, синтаксис, лингвистика.

KIRISH

Arab tili dunyoning eng qadimiy va mukammal grammatik tizimlardan biriga ega bo'lib, undagi jins kategoriyasi lingvistik tuzilmaning asosiy belgilovchi omillaridan hisoblanadi. Jins kategoriyasi — tilning morfologik, sintaktik va semantik qatlamlarida faol ishlatiladigan, leksemalarning grammatik moslashuvi va ularning ma'no doirasini aniqlashga xizmat qiladigan universal hodisalardan biridir. Arab tilida ushbu kategoriya nafaqat otlar va sifatlarda, balki fe'l, olmosh, son va kelishik shakllarida ham o'z ifodasini topadi. Bu esa arab tilining ichki tizimiy uyg'unligini, grammatik bog'lanishlarning qat'iyligi va tartiblilikini ta'minlaydi.

Arab tilidagi erkak va ayol jins farqlari ko'pincha morfologik ko'rsatkichlar orqali namoyon bo'ladi. Xususan, "ta' marbuta" qo'shimchasi ayol jinsning asosiy grammatik belgisi sifatida xizmat qilsa, ayrim otlarda jins grammatik emas, balki semantik yo'sinda belgilanadi. Bu holat tirik mavjudotlarni bildiruvchi otlarda tabiiy jinsga tayanishi, jonsiz predmetlarda esa ko'pincha grammatik an'ana bilan belgilanishi orqali o'z ifodasini topadi [1]. Demakki, arab tilidagi jins kategoriyasi doimo ikki omil — grammatik shakl va semantik mazmun — o'rtasidagi o'zaro aloqada shakllanadi.

Mazkur mavzuni o'rganish arab tilining umumiy grammatik tizimini chuqur tahlil qilish, leksik birliklarning jinsga ko'ra tasnifi, istisnolar va ularning semantik sabablarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, jins kategoriyasining nutq madaniyati, kommunikativ pragmatika va matn strukturasiga ta'siri ham arab tilshunosligida alohida ilmiy yo'nalish sifatida e'tirof etiladi. Ushbu maqolada jins kategoriyasining shakllanish mexanizmlari, grammatik ko'rsatkichlar tizimi va semantik omillar, shuningdek, arab va boshqa tillar o'rtasidagi qiyosiy xususiyatlar ilmiy tahlil asosida yoritiladi.

ASOSIY QISM

Arab tilida jins kategoriyasining grammatik tizimi o'zining murakkabligi, ichki qat'iyligi va semantik asoslanganligi bilan ajralib turadi. Bu kategoriya tilning barcha grammatik qatlamlarida faol namoyon bo'lib, otlar, sifatlari, fe'llar, olmoshlar, sonlar va hatto ba'zi holatlarda gap bo'laklarining tuzilishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Arab tilidagi jinsning shakllanishi asosan ikki turga — **grammatik jins** va **semantik jins**ga tayangan bo'lib, ular o'zaro aloqador holda til tizimida mustahkam integratsiyani hosil qiladi [2]. Grammatik jins odatda so'zning tashqi shakli, morfologik belgisi orqali aniqlansa, semantik jins so'zning mazmuniga, ya'ni bildirayotgan predmet yoki mavjudotning tabiiy jinsiga asoslanadi. Ushbu ikki turdagi belgilanish mexanizmlari tilning leksik-grammatik taraqqiyoti jarayonida o'zaro qorishib, ayrim hollarda istisno holatlarni ham yuzaga keltiradi.

Arab tilida **otlar tizimi** jins kategoriyasining eng barqaror qo'llaniladigan sathidir. Erkak jins odatda hech qanday qo'shimcha bilan belgilanmasa-da, ayol jins ko'pincha "ة / ta' marbuta" qo'shimchasi orqali ifodalanadi. Biroq bunda ham

qat'iylikdan tashqari istisnolar mavjud: ayrim ayol mavjudotlar otlari grammatik jihatdan erkak jinsda, ayrim erkak mavjudotlar otlari esa ayol jins shaklida ishlatilishi mumkin. Bu holat arab tilida semantik va grammatik jins o'rtasidagi tafovutni yaqqol ko'rsatadi [3]. Masalan, “شمس” (quyosh) grammatik jihatdan ayol jinsda, “قمر” (oy) esa erkak jinsda ishlatiladi, garchi ushbu obyektlar tabiiy jinsga ega bo'lmasa ham [4]. Bu tilning tarixiy shakllanish jarayonida yuzaga kelgan semantik-assotsiativ belgilanishning natijasidir.

Sifatlar tizimi otning jinsiga moslashgan holda o'z shaklini o'zgartiradi. Sifatning rod shakli ot bilan grammatik moslikka kirishi arab tilidagi sintaktik uyg'unlikning majburiy talabi hisoblanadi. Bu holat sifatlarning son va kelishik bilan bir qatorda, jins bo'yicha ham moslashuv mexanizmini taqozo etadi. Masalan, erkak jinsdagi ot erkak jinsdagi sifatni, ayol jinsdagi ot esa ayol sifat shaklini talab qiladi [5]. Shuningdek, sifatlarning ma'nosi, vazni, kelib chiqishi ularning jinsga ko'ra shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Fe'l tizimida jins kategoriyasi arab tiliga xos bo'lgan eng o'ziga xos xususiyatlardan biridir. Fe'lning o'tgan zamon (fi'l al-māḍī) shakli subyektdagi jinsga mos ravishda qo'shimcha oladi: ayol jins subyekt uchun fe'l oxiriga “ت” qo'shimchasi qo'shiladi. Kelasi zamon (fi'l al-muḍāri')da ham jins farqlanishi maxsus prefikslar orqali amalga oshadi. Shuningdek, fe'lning shaxs-son-jins tizimi sintaktik strukturaning umumiy moslashuvini ta'minlaydi va bu arab tilini boshqa semit tillaridan ajratib turadigan noyob mexanizmlardan biridir [6]. Ayniqsa, ayol jins kishilar guruhiga nisbatan jamlikda erkak jins shaklining qo'llanishi grammatik an'ana va sintaktik ustuvorlik tamoyillari bilan izohlanadi.

Olmoshlar ham jins kategoriyasiga ko'ra farqlanadi. Arab tilida shaxs, ko'rsatish, egalik va qaytar olmoshlarning erkak va ayollarga xos alohida shakllari mavjud. Bu esa kommunikativ vaziyatda ma'lumotni aniqlashtirish, shaxslararo munosabatni kontekstual chegaralashga xizmat qiladi [7]. Xususan, ikkinchi shaxs olmoshlari jins bo'yicha qat'iy farqlanishi arab madaniyatida muloqot etikasi, rasmiy nutq, diniy metinlar va adabiy uslubda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, **sonlar tizimida** ham jins kategoriyasining o'ziga xosligi yaqqol ko'zga tashlanadi. 3–10 oralig'idagi sonlar otning jinsiga qarama-qarshi jinsda ishlatilishi — arab tilining o'ziga xos grammatik hodisalaridan biri. Bu hodisa tarixiy til taraqqiyoti davrida shakllangan bo'lib, semantik–grammatik tafovutning yana bir misoli hisoblanadi [8]. Masalan, ayol jinsdagi ot bilan erkak jinsdagi son, erkak jinsdagi ot bilan esa ayol jinsdagi son kelishi zarur.

Arab tilida jins kategoriyasi faqat grammatik tizim bilan cheklanmay, **semantik konnotatsiyalar, madaniy tushunchalar** va **assotsiativ ma'nolar** bilan ham boyigan. Tirik mavjudotlarga nisbatan jins odatda tabiiy jins asosida belgilanadi, biroq jonsiz predmetlarga nisbatan jins tanlanishi ko'pincha tarixiy-madaniy omillar, semantik bog'liqlik yoki fonetik shakl bilan izohlanadi. Quyoshning ayol jinsda, oyning erkak jinsda kelishi, yoki ba'zi geografik nomlar, vaqt birliklari va mavhum tushunchalarning ayol jinsda belgilanishi bunga misoldir [9]. Bu jarayon arab tilida semantikaning grammatikaga ta'siri qanchalik chuqur ekanini ko'rsatadi.

Yana bir muhim jihat — arab tilida jins kategoriyasining **pragmatik** funksiyalari. Muloqot jarayonida ayol yoki erkak jins shaklidan foydalanish nutqning rasmiylik darajasi, ijtimoiy kontekst, murojaat etilayotgan shaxsning maqomi va madaniy qadriyatlar bilan bevosita bog'liq [10]. Shu bois jinsning to'g'ri belgilanmasi nafaqat grammatik an'ana, balki nutq madaniyati, muloqot etikasi va ijtimoiy moslikning ham muhim ko'rinishidir.

Xulosa qilib aytganda, arab tilidagi jins kategoriyasi turli grammatik sathlarda o'zaro bog'langan ko'p qatlamli tizimni tashkil etadi. Uning shakllanish mexanizmlari, istisnolari, semantik asoslari va pragmatik xususiyatlari arab tilining lingvistik boyligini, morfologik mukammalligini va tarixiy rivojlanish jarayonining izchilligini namoyon etadi.

XULOSA

Arab tilidagi jins kategoriyasi til tizimining eng muhim grammatik va semantik qatlamlaridan biri sifatida o'ziga xos murakkablik va tartiblilikni namoyon etadi. Ushbu kategoriya nafaqat ot, sifat, fe'l va olmoshlarning morfologik shakllanishida, balki gapning umumiy sintaktik tuzilishida, semantik aniqligida va kommunikativ pragmatikasida ham asosiy belgilovchi omil bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, arab tilida jins kategoriyasi ikki asosiy sathda — grammatik jins va semantik jins orqali namoyon bo'ladi. Grammatik jins ko'proq morfologik belgilarga tayanar ekan, semantik jins so'zning mazmuniy asosida shakllanadi. Bu ikki qatlamning o'zaro uzviy munosabati arab tilini boshqa tillardan ajratib turuvchi lingvistik xususiyatlardan biridir.

Tahlillar natijalariga ko'ra, arab tili jins tizimi doimiy ravishda ikki omilning — tarixiy an'ana va semantik mantiqning — o'zaro ta'siri ostida shakllanib kelgan. Ayrim otlarning tabiiy jinsga mos kelmaydigan grammatik jinsda qo'llanishi, ayrim fe'llarning subyekt jinsiga ko'ra shakl almashtirishi yoki sonlarning jinsga qarama-qarshi shaklda kelishi til sistemasi ichida rivojlangan o'ziga xos semantik–grammatik tamoyillar natijasi ekanini ko'rsatadi. Bu tamoyillar arab tilidagi jins kategoriyasining universalligi va shu bilan birga milliy-madaniy o'ziga xos jihatlarining mavjudligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, jins kategoriyasining pragmatik funksiyalari arab tilidagi muloqot madaniyati va ijtimoiy kontekstni belgilashda alohida o'rin tutadi. Murojaat shakllarida jinsning to'g'ri qo'llanilishi suhbat ishtirokchilarining maqomi, o'zaro hurmati va nutqning rasmiylik darajasini ifodalashga xizmat qiladi. Shu bois jins tizimi nafaqat grammatik vosita, balki ijtimoiy-lingvistik hodisa sifatida ham baholanadi.

Arab tilidagi jins kategoriyasining keng tahlili shuni ko'rsatadiki, bu kategoriya morfologiya, sintaksis, leksikologiya va pragmatikaning uzviy bog'langan kompleks tizimini tashkil etadi. Uning rivojlanish mexanizmlari arab tilining ichki qonuniyatlariga asoslanib, tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan lingvistik an'analar bilan mustahkamlangan. Mazkur tizimni chuqur o'rganish arab tilining strukturaviy xususiyatlarini yanada aniqroq anglashga, semantik munosabatlarni tahlil qilishga va qiyosiy tilshunoslikda izchil ilmiy xulosalar chiqarishga imkon yaratadi.

Yakun sifatida ta'kidlash joizki, arab tilidagi jins kategoriyasi nafaqat grammatik birliklarni belgilanganda, balki tilning umumiy semantik maydonini

shakllantirishda, nutqning mazmuniy aniqligini ta'minlashda va madaniy-lisoniy identifikatsiya jarayonlarida ham muhim o'rin egallaydi. Shu sababli ushbu kategoriya bo'yicha olib borilgan har qanday ilmiy tadqiqot arab tilshunosligining keyingi rivojlanishi, lingvistik nazariyalar boyishini ta'minlash va o'quv-amaliy jarayonlar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullaev, H. *Arab tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent: Fan nashriyoti, 2019.
2. Al-Jarim, A., & Amin, M. *Al-Balāgha al-Wāḍiḥa*. Cairo: Dār al-Maʿārif, 2003.
3. Al-Khalil ibn Ahmad. *Kitāb al-ʿAyn*. Beirut: Dar al-Kutub al-ʿIlmiyya, 2014.
4. Al-Suyuti, J. *Al-Muzhir fi 'Ulūm al-Lugha wa Anwā'ihā*. Beirut: Dar al-Fikr, 2011.
5. Haywood, J., & Nahmad, H. M. *A New Arabic Grammar of the Written Language*. London: Lund Humphries, 2006.
6. Ryding, K. *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
7. Wright, W. *A Grammar of the Arabic Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011 (reprint).
8. Versteegh, K. *The Arabic Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.
9. Holbekov, A. *Arab tili grammatikasi: Morfologiya va sintaksis*. Buxoro: BDU nashriyoti, 2020.
10. Ibn Manzur. *Lisān al-ʿArab*. Beirut: Dar Sadir, 1999.